

“НАРОДЖЕНІ РЕВОЛЮЦІЄЮ”: ФОРМУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРНОЇ ЕЛІТИ УРСР КІНЦЯ 1930-Х–1940-Х РОКІВ

*“Диктатура пролетариата не есть простая
правительственная верхушка, “умело”
“отобранная” заботливой рукой “опытного
стратега” и “разумно опирающаяся”
на те или иные слои населения”*

Й. В. Сталін

За наслідками для України сталінська “революція згори” займає заслужене місце поряд зі світовими війнами та революційними потрясіннями 1917-1921 рр. Індустріалізація та колективізація, Голодомор 1932-1933 рр., репресії 1930-х рр. призвели до кардинальних змін у житті українського суспільства визначивши вектор його розвитку на подальші десятиліття. Історією стала керівна верхівка УРСР 1920-1930-х рр., майже повністю знищена або позбавлена влади під час репресій. На зміну їй прийшла нова генерація політичних діячів, які отримали важелі управління Радянською Україною. Саме вони в межах, строго визначених керівництвом СРСР, керували українським суспільством впродовж наступних десятиліть. Але що ми про них знаємо?

В українській історичній науці чимало дослідників розглядали загибель владної еліти Радянської України міжвоєнного періоду. М.С. Дорошко, М.О. Фролов, Д.В. Табачник, Ю.І. Шаповал та інші показали трагічну долю колишніх керівників, розкрили причини і механізми їх усунення від влади [1-6]. Однак іншій стороні цього процесу – формуванню нової владної еліти, – присвячено набагато менше уваги.

Одним з піонерів вивчення еліти УРСР кінця 1930-1940-х рр. є американський історик Дж. Армстронг, який на доступних для іноземного дослідника матеріалах написав працю “Радянська бюрократична еліта: дослідження українського апарату” [7]. Його дослідження, видане у 1959 р., продовжує залишатися найбільш цілісним розглядом проблеми владної еліти УРСР цього періоду. Це при тому, що в його розпорядженні були, в основному, матеріали радянських газет та неопублікованих дисертацій радянських істориків(!). В контексті розгляду винищення старої еліти цієї проблеми торкався М.С. Дорошко у праці “Номенклатура: керівна верхівка Радянської України” 2008 р. [1]. Більш детально склад керівництва УРСР розглянув В.С. Лозицький у ґрунтовному дослідженні, присвяченому політбюро ЦК КП(б)У [8]. Не обділив увагою керівництво Радянської України і В.Ю. Васильєв у статті “Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни” [9].

Але досліджень, цілковито присвячених владній еліті УРСР кінця 1930-1940-х рр. після Дж. Армстронга, на жаль, не проводилося. Тому питання, поставлені укладачами збірника “Политическое руководство Украины. 1938-1989”, залишаються без відповіді. Який новий шар керівників прийшов до влади в Україні наприкінці 1930-х років? Яким був їх культурний та освітній рівень, соціальні та національні характеристики? Як знання про голод та репресії впливали на поведінку, відносини з Кремлем? Як нові керівники сприймали історію України, її традиції й культуру, якими бачили взаємовідносини з Росією? [10, с.18]. Відповісти на ці питання поки що немає змоги. Тому спробуємо прояснити хоча б частково цю “білу пляму”, з’ясувати вплив сталінської “революції згори” на владну еліту УРСР.

Винищення старої еліти Радянської України було повним. Микита Хрущов у спогадах про своє призначення першим секретарем ЦК КП(б) України в 1938 р. писав: “Україною начебто Мамай пройшов. ... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників на декількох поверхах. кілька разів мінялися кадри і знову заарештовувалися і знищувалися. Українська інтелігенція, особливо письменники, композитори, артисти та лікарі, теж були під наглядом, піддавалися арештам і розправі” [11, с.147,151]. Така увага до українського керівництва була не випадковою. На думку М.О. Фролова, наявність серед владної еліти УРСР авторитетних і добре відомих більшовиків ставила під загрозу процес уніфікації суспільного життя в СРСР. Крім того, Сталін і його оточення мали стійку підозру щодо сепаратизму українського керівництва, яку посилював зростаючий вождизм П. Постишева, П. Любченка, В. Балицького тощо [2, с.54]. До схожого висновку дійшов і М.С. Дорошко: “Сталін розумів, що для остаточного підкорення республіканських філій ВКП(б), потрібно фізично знищити всі національні комуністичні кадри, що органічно вирости з національно-визвольного руху даного народу, незалежно від того, чи

належали ці кадри до “старої лєнінської гвардії” (як скрипниківці в Україні), чи були вони вихідцями з різних течій націонал-комунізму” [1, с.347].

Нове керівництво УРСР формувалося за дещо іншими критеріями, ніж його попередники. Шлях до влади М. Хрущова, М. Бурмистенка, Д. Коротченка, Л. Корнійця, М. Гречухи та інших керівників значно відрізнявся від шляху представників старої еліти. Більшість з них були особисто “висунутими” чи схваленими Сталіним або його найближчим оточенням, які керувалися специфічними критеріями відбору керівних кадрів. Тому велике значення для розуміння “шляху нагору” та входження до владної верхівки представників нової генерації еліти мають погляди Сталіна на кадрову політику та прошарок керівників у владних інститутах.

Питанню кадрів, формуванню нової керівної верхівки СРСР Сталін приділяв велику увагу. Ще на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р. він висловив свою позицію стосовно підбору кадрів: “...необхідно підібрати працівників так, щоб на постах стояли люди, що вміють виконувати директиви, що можуть зрозуміти директиви, що можуть прийняти ці директиви, як свої рідні, і що вміють проводити їх у життя. Інакше політика втрачає смисл, перетворюється на махання руками” [12, с.210]. Напередодні розгортання “Великого Терору” у виступах та працях Сталіна питання кадрів починає звучати дедалі частіше. Його крилатий вислів “кадри вирішують все!”, проголошений 4 травня 1935 р. у промові перед випускниками-червоноармійцями, не був поодиноким гаслом у промовах Сталіна наприкінці 1930-х рр. В цій же промові, пояснюючи зміст вислову, Сталін вказав: “Чи можна думати, що наші люди зрозуміли та усвідомили повністю велике значення цього нового гасла? Я б цього не сказав... Треба, нарешті зрозуміти, що з усіх цінних капіталів, що є у світі, найбільш цінним та найбільш вирішальним капіталом є люди, кадри” [13, с.61-62]. У наступних промовах дані положення були доповнені конкретними вказівками. На пленумі ЦК ВКП(б) 5 березня 1937 р., коли запускався механізм “Великого Терору” Сталін знову повернувся до підбору кадрів. “Правильно підбирати кадри, – виголосив він – значить, підбирати працівника, по-перше, за його відданістю партії, чи заслуговує він політичної довіри і, по-друге, за діловою ознакою, тобто, чи годиться він для такої роботи. Це аксіоматичне положення, яке пояснювати не варто” [13, с.191]. У звітній доповіді на XVIII з’їзді ВКП(б) 1939 р. питання про підбір кадрів Сталін виділив в окрему частину, тоді як на XVI та XVII з’їздах це питання згадується лише в контексті економічних проблем. Все це свідчить про велику увагу Сталіна до проблеми формування нової керівної верхівки СРСР наприкінці 1930-х рр.

Ідеальний образ нового керівника, за поглядами Сталіна, можна охарактеризувати як “партійного солдата”. Людина, яка не задає зайвих питань, чітко та відповідально виконує поставлені бойові задачі. Саме такі люди, “що можуть прийняти ці директиви, як свої рідні”, й були потрібні тоталітарному режиму. На користь цього свідчить поширення військової термінології у виступах та працях Сталіна цього періоду – “війна”, “фронт”, “боротьба”, “ворог”, “противник” тощо. Зовсім не випадковим, а цілком логічним в цьому світлі виступає відоме порівняння керівного складу партії з армійськими кадрами: “У складі нашої партії, якщо мати на увазі її керівні прошарки, є близько 3-4 тисяч вищих керівників. Це, я б сказав, генералітет нашої партії. Далі йдуть 30-40 тисяч середніх керівників. Це – наше партійне офіцерство. Далі йдуть приблизно 100-150 тисяч нижчого партійного командного складу. Це, так би мовити, наше партійне унтер-офіцерство” [13, с.171].

Найбільше під ці критерії підпадали вихідці з соціальних низів суспільства – низькокваліфікованих робітників та бідних селян. Як вірно підмітили російські історики Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер: “на зміну 25-тисячній лєнінській гвардії, що вийшла з підпілля в 1917 р. та відрізнялася радикальною незалежністю мислення, ненавистю до бюрократії, романтизмом фанатиків індустріалізації Росії, що жертвували життям заради ідей соціальної справедливості, прийшли люди з психологією покірності начальству та його директивам, виховані в патріархальному укладі розтерзаного російським самодержавством вбогого селянства” [14, с.32]. Висунуті на керівні роботи вони не складали загрози для владної верхівки СРСР і ставали надійними провідниками її політики.

Номенклатурна еліта УРСР виключенням не була. Більшість її представників вийшли з найбільш бідних верств. Микита Хрущов – з селян Курської губернії, до 15 років наймитував у поміщика, а згодом працював робітником на заводі та шахтах [15, с.6]. Михайло Бурмистенко (другий секретар ЦК КП(б)У) – з селян Саратовської губернії [16, с.152]. Дем’ян Коротченко (у лютому 1938 – липні 1939 рр. – голова Раднаркому УРСР) народився у родині бідного селянина з Чернігівської губернії, працював робітником на залізниці та на пороховому заводі у м. Шостка [17]. Михайло Гречуха (у 1939-1954 рр. – голова Президії Верховної Ради УРСР) з селян-бідняків Київської губернії, з 14 років почав працювати на цукровому заводі [8, с.166]. Леонід Корнієць (1938-1939 – голова Президії Верховної Ради УРСР, голова Раднаркому УРСР у 1939-1944 рр.) народився у родині садівника у м. Бобринець Херсонської губернії, з 16 років працював чорноробом [8, с.203]. Подібних прикладів можна навести чимало.

Соціальне середовище, з якого вони вийшли, залишило певний слід у їхній політичній культурі та обізнаності. У стрімкому злеті на командні пости часу на серйозну якісну освіту не знаходилося. Тому особистий життєвий досвід, в тому числі й отриманий у молодості, часто виступав єдиним джерелом знань номенклатурної еліти. Певною мірою цьому посприяв і сам Сталін, який пропагував ідею підготовки вузьких спеціалістів. За ним, перевагу треба було віддавати спеціалізованій підготовці спеціалістів: “такі люди потрібні нам: не із загальними широкими знаннями, це також дуже добре, але, головне, щоб вони знали свою спеціальність й знали її глибоко...” [11, с.56]. Внаслідок цього партійні та державні керівники – номенклатурна еліта Радянської України – поряд з компетентністю у певних галузях роботи, вражали своєю необізнаністю у, здавалось би, відомих речах. “Під час XVIII з’їзду партії, – як згадує М. Хрущов – виступали делегати і іноді закінчували свої промови погрозами на адресу Японії: мовляв, ось такі-сякі самураї, ми їх. Коротченко був неохайний у словах. Він забував прізвища навіть найближчих осіб, багато що плував. Самураї для нього слово було надто складне. Тому він свій виступ завершив так: “Ми цим самуярам задамо перцю!”. Так і лишився “самуяром”. Сталін його інакше й не називав, аж до смерті” [11, с.151]. Це характеристика Микити Сергійовича, який сам, за думкою В. Молотова, був людиною не дурною, але малокультурною [18, с.268]. Щоправда, гребти всіх керівників Радянської України під одну гребінку також невірно. Окремі посади серед керівництва УРСР (в першу чергу, дипломатія, ідеологія та керівництво ЗМІ) вимагали якісної підготовки, а ніяк не на рівні партійної школи. Але діячі на зразок Д. Мануїльського (з 1944 р. – заступник голови Раднаркому та нарком закордонних справ УРСР), який закінчив юридичний факультет Сорбоннського університету та знав кілька іноземних мов [19, с.36], були виключенням. Якщо говорити про загальну тенденцію у формуванні номенклатурної еліти УРСР, то доводиться відмічати низький рівень освіченості її представників.

Сталінська “революція згори”, під час якої все суспільство було поставлене в екстремальні умови існування, сформувала особливі специфічні риси представника владної верхівки. Повною мірою вони були характерні і для номенклатурної еліти УРСР. Командно-адміністративна система, заснована на жорсткому підпорядкуванні, стимулювала вироблення директивного способу мислення, який мало рахувався з життєвими реаліями. Тон у цьому задавав ЦК ВКП(б), тоді як місцеві партійні комітети (та й інші владні органи) підхоплювали цей стиль, “керівники дедали більше звикали до вказівок згори” [20, с.8]. Такий директивний стиль, що постійно мав місце у радянській системі управління, надзвичайно посилювався внаслідок “революції згори”. Зі знанням справи Микита Хрущов відзначав: “навіщо витискувати з себе аргументи, переконувати опонента, коли є влада і положення. Я – генерал, ти – полковник. Молодший підкорятися старшому за званням, полковник не може бути розумніше генерала, не має на це права, повинен більше служити і менше говорити” [11, с.460-461]. Авторитарний стиль поведінки з підлеглими у відносинах з вищим керівництвом ЦКП обертався на беззаперечне підкорення і виконання наказів. Той же М. Хрущов відзначав, що до нього Сталін ставився набагато краще, ніж до інших. Лише інколи примушував танцювати, називав “польським шпигуном, Хрущовським”. З усієї родини сиділа лише дружина сина. Це при тому, що він мав статус члена Політбюро ЦК ВКП(б).

Важливе значення має з’ясування національного чинника у формуванні номенклатурної еліти УРСР. У науковій думці досить поширеним є явлення про номенклатурну верхівку УРСР як неукраїнську. Підстави для цього є вагомими: наприклад, протягом 1918-1953 рр. першим секретарем ЦК КП(б)У жодного разу не ставав українець. Однак сказати, що українці не були представлені у владній верхівці УРСР, не можна. Серед 13 осіб, що входили до складу політбюро ЦК КП(б)У в 1938-1941 рр. 7 було росіянами, а 6 – українцями [8, с.302-303]. Але українцями вони були за анкетними записами. У 1945 р. М. Джилас (на той час – один з керівників компартії Югославії) був дуже вражений “неукраїнським” складом керівництва Радянської України. “Це було незвично навіть для нас, комуністів, які спроможні виправдати й пояснити все, що здатне очорнити ідеальний образ нас самих, що серед українців, нації такої ж багаточисельної, як французи..., не знайшлося жодної людини, здатної очолити уряд... Ми були приголомшені та здивовані помітною русифікацією суспільного життя” [21., с.138].

З усього цього можна зробити висновок, що у формуванні номенклатурної еліти головну роль відігравав соціальний чинник, а не національний. Варто згадати і цікаву думку запорізького дослідника М.О. Фролова, який, згадуючи відомий вислів М. Шаповала, що “Україною керує російсько-єврейська меншість”, писав: “Ми переконані, що визначальним для розуміння змісту і сутності політичної еліти України цього періоду, був не стільки її національний склад, скільки той більшовизм, що об’єднував усіх її представників” [22, с.14]. Якщо поширити цю думку на кінець 1930-х – початок 1940-х років, то визначальним у формуванні номенклатурної еліти УРСР слід назвати не більшовизм, а сталінізм, що був утверджений внаслідок “революції згори”. Номенклатурна еліта УРСР кінця 1930-х – початку 1940-х років, прийшовши до влади внаслідок цієї “революції”, успадкувала від неї “родові плями”, які зберегла протягом своєї діяльності і після смерті Сталіна.

Джерела та література

1. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія. – К., 2008.
2. Фролов М.О. Більшовицька еліта України в 1937-1938 рр.: трагедія загибелі // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 10 / В.І. Воловик (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2003.
3. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і роки). Історичний та етнополітичний аспекти. – Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.05. / НАН України. – К., 1995.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1.
5. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні – К., 1990.
6. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії – К., 2001.
7. John A. Armstrong. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. – London, 1959.
8. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). – К., 2005.
9. Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2005. – № 1.
10. Политическое руководство Украины. 1938-1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М., 2006.
11. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. – Кн. 1. – М., 1999.
12. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 5. – М., 1947.
13. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 14. – М., 1997.
14. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7.
15. Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
16. Кондратенко Л.В., Хойнацька Л.М. До 100-річчя від дня народження М.О. Бурмистенка // Український історичний журнал. – 2002. – № 6.
17. Коротченко Дем'ян Сергійович // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=1261415.
18. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. – М., 1991.
19. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя, 2004.
20. Количев В.Г. ЦК ВКП(б) у 1938-1941 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 5.
21. Джилас М. Беседы со Сталиным. – М., 2002.
22. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003.

Summary

This article is dedicated to the problem of forming of Soviet Ukraine's nomenclature elite. Author comes to the conclusion that the ruling group of Soviet Ukraine came to power in "Stalin's revolution above".

Т. І. Молдавська

ВИКОНАВЧО-УПРАВЛІНСЬКІ СТРУКТУРИ ОБЛАСНИХ РАД УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Становлення радянської системи влади "на місцях" в історичній ретроспективі протікало досить неоднозначно та суперечливо. В 20-30-х рр. впроваджувалось декілька моделей адміністративного устрою, але всі вони виявлялися неефективними [1, с.7-13]. Для цих моделей було характерне зміщення фактично всіх владних та управлінських повноважень на користь виконавчого органу місцевої Ради – виконкому. Ради в періоди між з'їздами не функціонували, і виступали, в першу чергу, не як управлінські, а як політичні органи [2, с.16-17].

На кінець 40-х рр. остаточно закріпилася система адміністративно-територіального поділу СРСР. Принципи функціонування місцевих Рад поступово втрачають політичне навантаження, що було характерним ще для кінця 30-х рр. Ради перетворюються на власне управлінські органи.

Радянська модель організації місцевої влади передбачала фактичне дублювання основних принципів організації системи вищих органів влади. Відповідно до цього, місцеві Ради були складовими єдиної радянської представницької системи, їх виконавчі комітети – єдиної системи виконавчої влади, на чолі якої (принаймні формально) стояла Рада Народних Комісарів, а з 1946 р. – Рада Міністрів. Однак, система Рад як способу організації місцевої влади не була